

Fataburen 1986

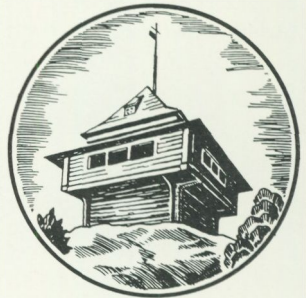
Fataburen

1986

Husdjuren och vi

Fataburen

1986

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Arne Biörnstad
Redaktionssekreterare: Berit Nordin

Summaries translated into English by Roger Tanner

Omslagsbilden föreställer smågrisar på gurkfält vid Gullbrandstorp,
Halland. Foto Gunnar Lundh 1936.

Omslagsarrangemang: Håkan Lindström

Om inte annat anges tillhör bildmaterialet Nordiska museet

© Nordiska museet och respektive författare

Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1986

ISBN 91 7108 264 6

ISSN 0348 971 X

Från vilda djur till husdjur

Johannes Lepiksaar

Djur i huset men icke husdjur

Sen urminnes tider har människor ofta fångat enstaka individer av vilda djurarter och hållit dem hos sig antingen i fångslat eller tämjt tillstånd. Ofta har detta skett av ren nyfikenhet eller experimentlusta. Av efterlämnat rikligt bildmaterial att döma har egyptier i det Gamla Riket för 4500 år sedan varit minst lika experimenteringsgalna som våra "rasförädlare" på 1700-talet, i försök att tämja och göda upp olika arter av Egyptens dåtida vilda fauna, från tranor och gäss till antiloper och strimmiga hyenor.

Mest har människor genom tämjning eller infångande av vilda individer velat tillgodogöra sig djurarters specifika, för människan nyttiga eller roande egenskaper. Dylika djur kan ha varit till sällskap, ha tjänat som leksaker för barnen eller roat sinnet med sina vackra färger, former och rörelser.

Djurparker fanns redan hos gamla civilisationer i Egypten, Mesopotamien, Indusdalen och Mexico. Skådespel i cirkusar tju-sar alltjämt allmänheten om också det sker med uppvisning av dressyrkonst och icke mera i form av blodig djurkamp som förr. Vissa fågelarters vaksamhet och värninstinkt i reviret har utnyttjats för att få väktare av hus och gårdar (värnfåglar i Sydamerika, tranor och gäss i Gamla Världen). Med dresserade pilgrimsfalkar har man försökt hålla flygplatser rena från störande måsflockar.

Man har kunnat dressera vildfödda djur till hjälp vid jakt (geparder för gaselljakt i

Indien; falkar, hökar, örnar hos falkenerare runtom i världen) eller vid fisket (mellan-skarvar i Kina och Japan, uttrar i Indien).

Man har också hållit tämjda eller fångslade individer som lockdjur för deras vilda artfränder eller fiender (uvar för kråkjakt eller falkfångst). Vilda djurs energi har ofta genom tämjning omvandlats till arbetskraft. För mer än 5000 år sen tämjde sumererna vilda onagrar (halvåsnor) till dragare av deras klumpiga fyrhjuliga stridsvagnar. Indiska elefanter tämjs fortfarande för tungt lyftarbete och för transporter. Så länge det finns en reserv av färdigbildad animal energi kvar i form av vilda bestånd är det mindre rationellt att vänta på arbetsduglighet hos i fångenskap avlade ungelefanter i 14 år.

Under yngre stenåldern i Schweiz och järnåldern i Norden synes skogsrävar icke sällan ha hållits fångna vid gårdarna. Troligen har detta skett mindre för rävstekens skull än för att låta på våren vid lyor hämtade rävvalpar få en värdefull vinterpäl (ett slags tidig "farmpälsoodling" om man vill!). I inget av ovan omnämnda fall bör man kalla dessa individuellt manipulerade djur för husdjur, trots deras livslånga bundenhet till människan och trots de kroppsliga avvikelser från den vilda formens variationsnorm de kan uppvisa, när de som ungdomdjur har uppfötts i fångenskap (minskning av kroppsstorlek, förkortning av nosdelen, försvagning av käkarna med abnorm tandställning som följd). Avvikelser från artnormen i dessa fall är i regel icke ärftliga och kan icke föras vidare till avkomman.

Husdjurens ursprung (domesticeringsområden). Ark-tiska tundrazonen och pale-arktiska stäpp-ökenzonerna prickade.

Främre Orienten: 1 – nöt (möjl också i Egypten och Sö Europa), 2 – tamget, 3 – t.får, 4 – tamsvin (också i Europa o Kina), 5 – tambiet (också i Egypten o Europa), 6 – t.duva (möjl också i Egypten). Ark-tis: 7 – t.ren. Europa 8 – anka (tamform av gräsand; också i Kina), 9 – t.kanin, 10 – frett (t.form av iller), 11 – dammkarp (Donau u a). Kanarie-öar: 12 – t.kanariefågel. Nordafrika: 13 – pärlhöns, 14 – t.åsnä, 15 – t.katt (möjl också i Mesopotamien), 16 – t.gås (tamform av grågås; möjl också i Europa). Ponto-kaspiska stäpp: 17 – t.häst. Turkestans öken-stäpp: 18 – kamel. Tibets högländ: 19 – t.jak. Kina: 20 – gulfisk (t.form av silverruda; avb slöjstjart-variant), 21 – dammkarp (kinesisk u a), 22 – silkesfjäril, 23 – knölgås (t.form av svangåsen), 24 – löpanka (t.form av gräsand). Arabien: 25 – dromedar. Indiska reg. ökenstäpp: 26 – sebu. Indiska reg. skogszon: 27 – vattenbuffel, 28 – gayal (t.form av gaur) 29 – baliboskap (t.form av banteng), 30 – tamhöns, 31 – t.påfågel. Mexiko: 32 – t.kalkon, 33 – t.myskand. Andernas högländ: 34 – lama, 35 – alpacka (båda småkameler är t.former av guanakon), 36 – marsvin. Ännu okänt område: 37 – hund (pilarna anger spridningsriktningar).

Husdjur: begrepp och jämförelse

Det är praktiskt att inskränka beteckningen husdjur till individer av *självförökande djurbestånd vilka genom mänsklig påverkan under flera generationer har fått ärftliga skillnader gentemot deras viltlevande ursprungsformers variationsnorm*. Under människans skydd och utfodring får även i naturen mindre livsdugliga, i regel av predatorer och inomartlig konkurrens utgallrade individer tillfälle att överleva till mogen ålder och föröka sig.

Närmast påminner domesticering om evolution och artbildning vid bortfall eller försvagning av naturlig selektion efter utvandring till nya livsrum utan livsfarliga fiender eller vid en omfattande omstrukturering av ekosystem på grund av drastiska, framförallt klimatiska, miljöförhållanden på hemmaplan. Såväl vid domesticering som vid naturliga miljöförändringar karakteriseras tidigaste fasen av en stark utvidgning av artvariationen. Såväl i naturen som i husdjursbestånden efterföljs initialfasen senare av en återkommande inskränkning av variationen genom anpassning till den sig snart återställande selektionens nya karaktär.

På grund av domesticeringsprocessens relativt ringa ålder, högst 15 000–10 000 år, har den ännu icke kunnat skapa nya arter. Ingen av husdjursformerna har hunnit bryta sig loss från de inomartliga gränserna för ohindrad fruktsamhet vid korsningar och det artegena beteendet. Vilda vargar i flock river visserligen för dem som vanskapta karikatyrfigurer uppträdande hundar, men vid enskilda möten reagerar de ofta ömsesidigt som potentiella sexualpartners och förstår det ännu gemensamma signalspråket.

Det är en regel att husdjursformer härrör från en enda djurart. I vissa fall, som hos tamget och tamfår, kan en tamform parallellt ha utgått från olika underarter eller närastående "arter i tillblivelse" inom samma artkrets, dock sker det alltid inom fertilitetsgränser.

Domesticeringsprocessens förlopp och följder

Anpassning till skilda levnadsvillkor och skötselformer i olika länder kan inom husdjursbeståndet av samma form frambringa olikheter mellan *lantraser*. Medvetet insatt målinriktat urval av avelsdjur har fört till globalt standardiserade *kulturraser*. Förändringar sker långsammare vid extensiv skötsel av halvfritt levande utegångsdjur, fortare hos intensivt skötta, stallade eller på betesmarker tjutrade djur.

Överföring av vilda djurformer till husdjur har hos olika arter, möjligen med undantag av småboviderna (get och får), börjat vid olika tidpunkter och på olika platser av jordklotet. Den har också beroende av arten haft olika motiv och förlopp. Dessa skall närmare granskas i den systematiska översikten. Vissa kännetecken och följder av domesticering kan uppträda hos flera arter parallellt i tämligen likartad form. Storleksvariationen kan förskjutas åt bägge håll i jämförelse med den hos vildformen. En allmän tendens, åtminstone delvis beroende på ett urval från djurskötarens sida, yttrar sig däri, att hos större och farligare djur kroppsstorleken brukar minska, hos smådjur däremot tilltaga.

Hunden – äldst bland husdjuren

Hund

Canis lupus f. familiaris. Den i äldre litteratur ofta förekommande benämningen tamhund bör slopas som meningslös. Samtliga drygt över 400 kända hundraser är bara domesticerade former av varg – resultat av människans största och längsta djurexperiment. Uppenbarligen har hunden icke utvecklat från varegens stora nordliga underarter utan av mera schakallikt levande mindre former i utbredningsområdets södra delar. Det finns anledning misstänka att den vargform varmed domesticeringen inleddes genom denna process har slutat att existera. Man har starka skäl att söka den hos den i Kinas pleistocen förekommande *C.l.variabilis*.

Att småvargar på flera ställen oberoende av varandra anslutit sig till människor är möjligt men mindre sannolikt. Mycket synes tyda på att vargen tagit initiativet vid etableringen av denna samlevnad, i likhet med andra kött- och allätare bland husdjuren. Enligt tidigaste fyndet av hunden från Oberkassel i Västtyskland torde denna samlevnad mellan hund och människa förekommit före 14 000 år tillbaka under senistidens förhållanden i Europa. I tiden närmast anslutande fynd kommer från Thüringen i DDR, från norra Irak och Idaho i USA.

De båda sistnämnda fyndens geologiska ålder har uppskattats till ca 12 000 resp 10 400 år före vår tid. I sammanhang med detta bör man beakta att människan tagit med sig hunden både till Amerika och Australien över de under istiden torrlagda delarna av Beringsund och sunden mellan Indonesien, Nya Guinea och Australien. I Australien har den numera mestadels förvildade hundformen – dingo – vid sin spridning över kontinenten icke nått det sen ca 10 000 år tillbaka isolerade Tasmanien. *Sverige:* Tidigaste hundfyndet i landet kommer från slutet av preboreala klimatperioden för ca 9000 år sedan. Denna och senare mesolitiska hundar har varit större spets-hundar liknande nutida gråhundar men utrustade med märkbart grövre käkar. Hundar från svensk neolitikum synes ha varit i snitt mindre spetsar.

Fyndmaterial från bronsåldern är ännu för fragmentariskt för att lämna närmare information om hundtypen. Under yngre järnålder förefaller större hundar av vallhundstyp i fyndmaterialet ha varit vanligare än spetsformer. Troligen har de kommit till landet redan under bronsåldern (med ullfären?). Enstaka vindhundar påträffas i vikingagravar. Troligen har vikingarna också från sina färder i Österled fört hem herdehundar, vilka grundade stammen av Dalbohund, bortrationaliserad under 1800-talet. Den gamla neolitiska stammen av mindre spetsar förefaller ha anlitats för småboskapvallning lokalt (västgötaspets) vid sidan av de större vallhundarna.

Tamget och tamfår

Tamget och tamfår har en minst niotusen-årig gemensam utvecklingshistoria vars start man har anledning att söka i Zagrosbergen i västra Iran. Om man bortser från hunden med dess särställning i domesticeringshistorien kan man betrakta get och får som de äldsta egentliga husdjuren. Tidigaste kritikfria beviset (hornkvicken av tamformen) för tamget har man än så länge från fornstaden Jeriko's förkeramiska kulturskikt i norra Jordanien, daterat till 9000–8000 år tillbaka i tiden.

Ungefär lika gammalt är äldsta säkra fyndet, kulligt (hornlöst) kranium av tamfår från arkeologiska utgrävningar av en ruinkulle Ali Kosh i västra Iran. Man har visserligen antagit förekomst av tamfårskötsel mer än tusen år tidigare (ca 10 640 år tillbaka) på boplaten Zawi Chemi Shanidar i norra Irak. Antagandet grundar sig på köns- och åldersfördelning av färrester i kulturlagret från denna tid.

Dessa förhållanden behöver dock icke tyda på fårskötsel utan kan även bero på en jaktmetod – drevjakt med fångstgårdar istället för selektiv individualjakt. Orsaken till att man börjat domesticera vilda getter och får i Zagrosbergen vid tiden ca 10 000 år tillbaka kan man sannolikast söka i folk-mängdökningen och den därav skärpta konkurrensen mellan olika jägarstammar.

Man blev tvingad att skydda lokala viltresurser på familjens eller stammens territorium. Att man av allt annat vilt i lokal fauna (hjortar, gaseller, onagrar m m) föredragit att börjat valla och möjligen genom fångstgårdar periodiskt kontrollera just getter och får har sin biologiska förklaring däri, att just dessa viltarter visar starkaste revirbundenheten till bestämda bergkammar och dalar.

Tamget

Capra ibex f. hircus. Av närstående "unga arter" eller underartsgrupper inom vildgetternas formkrets har vildformen för de flesta tamgetbestånd varit besoargeten (*C. ibex/ aegagrus*) vilken tillsammans med den

högre upp i bergen levande stenbocken (*C. / ibex/ ibex*) sen urminnes tider varit ett intensivt jagat vilt i Främre Asiens bergländer. Utom besoargeten kan också den vilda skruvgeten (*C. /ibex/ falconeri*) möjligen ha bidragit till bildandet av några av tamgetbeståndets östliga raser (tjerkess- och kashmirget). Primitiva tamgetter med besoargetens sabellikt bakåtböjda horn (typen *hircus*) har tidigt i neolitikum spritt sig med tidiga bondesamhällen till för vildformen främmande områden som Egypten och Europa.

"Vildgetter" på vissa av Egeiska havets småöar och Kreta kan vara rester av dit överförda återförvildade primitiva tamgetter. Tamgetter med denna horntyp påträffas mera sällan i nutida tamgetsbestånd. Den vid intensivare skötselform tilltagande tendensen till hornens reduktion har hos de flesta nutida raser (tex saanenget, norsk döleget, telemarksget mm) fört till total kullighet (hornlöshet). Troligen under tidig bronsålder synes vid sidan av sabellika horn ha uppstått en mutativ förändring till spiralvridna horn (typen *prisca*).

Spiralvridna horn av denna typ kan påminna om hornen av den vilda skruvgeten men med undantag av vissa redan omnämnda östliga rasers horn, är de vridna i motsatt riktning. Bland varianter av "*prisca*"-typens horn kan man urskilja en skruvlikt tätvriden undertyp. Dylåka skruvhornade tamgetter synes ha varit populära hos äldre civilisationer i Mesopotamien och Egypten.

Tamgetens viktigaste funktion har varit produktionen av mjölk. I flera årtusenden har getter haft monopol på detta. Det är rentav symptomatiskt att på tidiga bilder av komjölkning detta sker bakifrån på getmjölkkningsmanér. Vid sidan av mjölken har getter (även vildgetter?) blivit uppskattade för sitt fina skinns skull av vilket vätskebehållare tillverkats före innan man uppfann keramikkarl. Vackra getpalsar (tex från kinesisk pälsgetrar) är än i dag en viktig handelsvara, liksom lokalt tillverkat marockäng- och saffianläder. I fornegypten tjänade getskinn som liksvepning.

Tamfår

Ovis ammon f. *aries*. Liksom vildgetter bildar också vildfår taxonomiskt en formrik artkrets av underartsgrupper eller arter i tillblivelse. Med få undantag är också vildfåren likt getter anpassade till livet i bergsländer i Asien och västligaste Nordamerika. Vildfårens efteristida förekomst i sydeuropeiska bergländer har hitintills icke gått kritikfritt att bevisa. Det är också tämligen osäkert huruvida mufflonfår på vissa medelhavsöar (Korsika, Sardinien, Cypern) verkligen är vilda eller rester av till dessa öar tidigt överförda och sedermera förvildade primitiva tamfår. Den på centralasiens högre bergkedjor levande stora argali-gruppen (*Ovis /ammon/ ammon*) kan möjligen ha påverkat fetstussfårrasernas utbildning. Huvudsakligen synes domesticeringen ha utförts på den västliga stammen av mufflonfår (*Ovis /ammon/ musimon*) och nordöstligt och östligt till de anslutande urialfåren (*O. /ammon/ orientalis*).

Den också hos tamfår uppträdande tendensen till hornreduktion intill total hornlöshet (framförallt hos tackor) och också här uppträdande mutativa förändringar inom bestånden försvårar olika rasers närmare härledning. Tidigast av alla synes ättlingar till muffloner ha spritt sig. Spår efter mufflonhärkomst kan man lokalt finna hos tamfår från Västafrika och Etiopien till Nordeuropa (Soay-fåret från de Yttre Hebriderna i Skottland). Utvidgad formvariation yttrar sig också hos tamfår i hornformen. En icke ovanlig monstruös variant är bildning av mer än ett par horn. Redan i fördynastisk tid avbildas i Egypten en särskild fårras, kallad för faraofåret.

Rasen kännetecknas av tydliga anpassningar till livet i ökenartat landskap – långa ben för att snabbt kunna förflytta sig mellan spridda betesmöjligheter och fly från predatorer, långt i sidled utdragna spiralvridna horn för att parera rovdjursangrepp samt en för vildformer ovanligt lång svans för att vifta bort de i massor irriterande flugorna med.

Restpopulationer eller ättlingar till det

forna faraofåret möter man än i dag söder om Sahara. Det finns knappast anledning att söka andra anor till faraofåret än de tidigt hitspridda primitiva mufflontamfår vilka i Egypten genomgått en anpassningsprocess med effektivt resultat. Från Egypten kan skruvhornade får tidigt ha spritt sig till Mesopotamien och övriga delar av Främre Orienten. Möjligen kan de med uppåtriktade skruvhorn försedda Zackelfåren från Ungern till Mindre Asien ha utvecklats från samma stam.

Tamfårens speciella, för människan nyttiga egenskaper framför andra husdjur är ull- och fettproduktion. Får mjölk har vid sidan därav haft mycket inskränkt betydelse (östfrisiska mjölkfåret o a). Redan vildfåren kan på våren under hårfällningen erbjuda möjlighet att insamla resp plocka av dem den i stora sjuk lossnande vinterullen varav man genom filtning kan beredda värmande plagg.

Genom målmedveten avel har man för mera än fyratusen år sen fått fårraser med starkt utökad permanent produktion av förlängda ullfibrer, vilka istället för plockning, som hos primitiva hårfår av mufflontyp, kunde mera effektivt tillvaratagas genom periodisk klippning med fårsax. Äldsta avbildningar av ullfår har man från Mindre Asien och Mesopotamien (Mari och Sumer). Till Egypten kommer de med snäckvridna horn av *ammon*typ försedda ullfåren först sen Mellersta Riket och ersätter i Nya Riket det skruvhornade faraofåret. En keramikfigur av ett ullfår från Tepe Sarab i västra Iran lär vara 7000 år gammal. Hurvida de tidigaste ullfåren har kommit till genom selektiv avel av mufflonfårättlingar eller domesticering av urialfåren kan ännu icke objektivt avgöras.

Till Europa införs ullfåren troligen från Asien under övergången från neolitikum till bronsåldern. Vävkonstens spridning under senneolitikum kan kanske stå i samband med införseln av ullfår liksom också övergång från pälsverk till yllekläder. Möjligen förs med ullfårhjordar också vallhundstypen till det förut av spetshundstypen dominerade transalpina Europa.

Sverige: Rester av get och får känner man från de tidigaste bondekulturererna för mer än 5000 år sedan. Från "tidigt" neolitiska kulturlager från grottan Stora Förvar på stora Karlsö vid Gotland har beskrivits fynd av tamget och får (bl a kraniet av en hornlös fårtacka). På samma fyndlokal lär man ha påträffat en hornkvice av tamget i något yngre kulturskikt.

I fyndmaterial från hantverkarkvarter i de medeltida städerna påträffas stora mängder av gethornskvicken från båda könen varav hornslidorna tagits bort för tillverkning av redskap. Horn av getabockar representerar här en "hircus"-typ liknande den man ännu i dag kan finna hos lantrasgetter i Norrland (Jämtland) – ett kulturhistoriskt minne värt att vårda.

Skallar av kulliga får påträffas i mindre utsträckning bland fynd från medeltid och Nyare tid i östra delen av landet. Fårskallar från svensk medeltid i Västsverige är i regel behornade hos bägge könen. De har stor likhet med kranier av vilda muffloner och några neolitiska fynd från Danmark och Nordvästtyskland. De liknar också det nutida behornade gutefåret. Troligen har Sverige vid sidan av primitivare mufflonfår på olika vägar tidigt fått även mera avancerade domesticeringsformer (ullfår). Bland medeltida fårfynd har upprepade gånger påträffats aberranta individer med fyra horn.

Storbovider. Från kultobjekt till simpla arbetshjon och biffkor

Storbovidernas imponerande gestalt, deras människan flerfaldigt överlägsna muskelstyrka, farliga hornbeväpning och häftiga humör, har sen förhistorisk tid väckt stor respekt för detta slag av storvilt. Visserligen garanterade en dödad storoxe kött för många personer för längre tid och erbjöd starkt skinn för remmar samt massiva ben och väldiga hornslidor för tillverkning av redskap, men jakten fordrade också stor energiinsats och social organisation kombinerad med stort risktagande.

Effektivast torde jakten på dessa stora bestar kunnat genomföras med anläggning

av fångstgropar, fångstgården eller med användning av starka fångstrep och nät. Viktigare för människan än ovannämnda jaktprodukter och hos tamformer senare tillkommande mjölkproduktion torde ha varit tamformernas betydelse som arbetskraft, människoekonomins under flera årtusenden viktigaste fredliga energikälla. Det torde dock ha dröjt några århundranden efter primärdomesticering innan man gjort upptäckten att genom kastrering kunna förvandla tjurarnas farliga styrka till de beskedliga oxarnas nyttiga arbetskraft.

Nötboskap

Bos primigenius f. *taurus*. Vildform var uroxen, utrotad sen 1627. Den vid Jaktorovka i Polen av en tjuvskytt dödade sista individens, en kos, ena horn bevaras i Kungliga Livrustkammarens samlingar i Stockholm. Detta den palearktiska regionens ståtligaste storsvilt i efterstiden (tjurens mankhöjd över 1,7 m) förekom i palearktiska regionens hela varmtempererade lövskogsbälte och dessutom i medelhavsländernas och Mesopotamiens stora floddalar.

Ekologiskt betraktad torde uroxen icke ha varit någon skogsform utan hållit sig till gräs- och starrmarksängar längs stora vattendrag, vilka genom periodiska översvämningar och uroxehjordars betning hållits öppna från igenväxt med vedväxter. Stäppzonens hårda gräs synes uroxen ha undvikit.

Tidigaste fynd av nötboskap med säkra domesticeringstecken känner man från ca 8500 år tillbaka i kulturlager från förkeramisk neolitikum i Grekland. Från ungefär samma tid känner man också från Mindre Asien i den neolitiska staden Catal Hüyük ett imponerande tempel för tjurkult med skulpterade uroxehuvuden, hornsymboler och väggmålningar framställande en jättelik tjur i människomängden.

Det påminner om fresker från minoiska palats från bronsåldern på Kreta mer än 4000 år senare, med framställningar av tjurhopparsporten utövad av adoranter av bägge könen. Religiöst rituella motiv kan

misstänkas ha varit de primära vid uroxens domesticering. Det föreligger bildmaterial som upplyser hur dessa bjässar brukade infångas med starka fångstrep eller nät och hur vilda tjurar kunde lockas med hjälp av tjudrade tämjda brunstiga kor.

Man har hållit infångade djur i inhägnader eller på isolerade öar (jfr Neptuni heliga oxhjordar i Odysseen). Lättast att tämja och hålla torde varit kor och ungdjur. Kor kunde man låta beta fritt, om deras diande kalvar hållits tjudrade till "kalvrepet". Tjurkulten synes tidigt ha spritt sig kring medelhavsländerna och startat domesticering av lokala bestånd på flera håll, inkl. Egypten med dess Apis-kult. Det torde icke ha dröjt länge innan man vid sidan av de tämjda djurens tjänst som offerdjur upptäckte deras nyttiga egenskaper för profana ändamål, mjölkproduktion och arbetskraft.

Hur vidarespridning av tam nötboskap från Främre Orienten och Balkanområdet har skett till övriga Europa, Asien och Afrika är forskarna ännu icke helt eniga om. Antagandet, att det huvudsakligen skulle ha skett genom domesticering av lokala uroxebestånd, är icke helt invändningsfritt. En upprepning av primärdomesticering torde ha varit en tämligen tids- och arbetskrävande och mindre rationell uppgift när det fanns möjlighet att starta nya hjordar genom att överta sen länge tämjda avelsdjur.

Vid primitiv extensiv skötsel är fall av mesallians mellan tam och vild boskap att vänta. Förekomst av övergångsformer behövs därför icke alltid tyda på en lokal domesticering. Enligt erfarenhet från historisk tid brukar boskapskötare vanligen hyssas fiendskap mot det lokala vilda beståndet som en störande och konkurrerande faktor, vilken de genom intensiv utrotningsjakt försöker att eliminera. Så har det skett med de sista tarpanhästarna på ryska stäppen och med vildrenarna hos samiska tamrenskötare. Före det femte årtusendet från vår tid torde största delen av Mellaneuropa redan ha infört nötboskapskötsel.

Domesticeringsföljder hos nötboskapen yttrar sig framförallt i en minskning av kroppsstorleken intill ett minimum –

mankhöjd under 1 m ej ovanlig under medeltiden. Därav påverkas också hornlängd och form. Kulliga (hornlösa) individer brukar spontant dyka upp inom alla bestånd. I Egyptisk konst är dylika avbildade redan under fördynastisk tid.

Kulligheten ser ut att vara gynnad i aveln där boskap som i nordliga trakter måste hållas under längre tider i stall. I regel är gamla lantraser i snörika områden som Finland, Estland och Nordryssland kulliga. Korthornade bestånd utvecklas tidigt efter domesticering i neolitikum. Långhornad boskap kvarhåller vid extensiv skötsel på vida stäppområden i regel uroxens långa horn (tex nutida ungersk vit boskap). På stäppen kan långa horn hjälpa till att hålla rovdjur på avstånd. För skötaren är de där mindre obekväma. Lokalt kan hornlängden hos stäppboskap tom överstrida horndimensioner hos uroxen (hos watussirasen på Masaistäppen intill 133 cm i längd och 48 cm i omkrets vid hornbasen).

Hornens storlek (tyngd), form och riktning påverkar starkt kraniets pann- och nackdel. Därav framkallade skillnader har tidigare använts för nötboskapens indelning i rasgrupper (*primigenius*-, *frontosus*-, *longifrons* och *akeratos*-boskap). Hornens längd och form med därav följande skillnader i kranieformen kan emellertid också vara beroende av ålder och kön. I regel är tjurarnas horn kortare och massivare, hos kor mindre och gracilare, hos oxar påfallande långa.

Sverige: Vildformen, uroxe, invandrade söderifrån över landfästet i slutet av preboreal tid. Den försvann under den subatlantiska klimatförsämringen. Under boreal tid blev uroxen intensivt jagad men när den svenska uroxepopulationen genom Öresunds tillblivelse i början av atlantisk tid blev isolerad från den kontinentala moderstammen förlorade den snabbt sin betydelse som jaktvilt. Någon lokal domesticering kan icke påvisas.

Tam nötboskap infördes redan i tidigt neolitikum ("Vrå"-kultur). Fyndmaterial före järnåldern är hitintills otillräckligt för när-

mare form- och storleksutredning. Den gamla inhemska stammen synes ha varit tämligen småväxt (kornas mankhöjd i medel 103–111 cm, under medeltiden delvis ner intill 95 cm) och i regel behornad (korthornad). Denna gamla stam, senast kallad för smålands-gotlandsrasen, blev bortrationaliserad i början av 1900-talet.

En tidig "förädling" av den inhemska boskapsstammen, med syftet att höja mjölkproduktionen (och smörexporten) lär ha gjorts genom import av nederländska mjölkkraser vid kungsgårdar under 1500-talet. Av brist på fynd är den därav resulterande större herrgårdsrasen arkeozoologiskt ännu icke undersökt.

Samma är fallet med ännu i områden med lång vinterstallningstid förekommande kulliga raser. Av dessa är vita fjällkor i Norrland uppenbarligen besläktade med den finska lantrasen (införda av koloniserande skogsfinnar på 1500-talet?). Dalslands rödkullor har däremot anknytningar till besläktade kulliga och rödfärgade raser i Norge (kullig ostlandsras) och England (Red poll) och kan möjligen ha funnits i landet åtminstone sedan vikingatid.

Hästdjur

Hästdjur (*Equidae*) är starkt specialiserade för livet i öppet trädöst och övervägande torrt slättlandskap. Deras ämnesomsättning fordrar dock daglig tillgång till färskt sötvatten varför de har svårt att trivas i extremt torr öken. Deras anpassning riktar sig mot stäppzonen som livsrum. Speciellt gäller detta hästen medan åsnor kan leva i gränsområden till öknen.

Tamhäst

Equus ferus f. *caballus*. Under den sista nedisningen har talrika vildhästhjordar för paleolitiska jägare varit viktigt vilt. Lokalt har dessa utnyttjat terrängen (vid Solutré i Frankrike) för att periodiskt anordna kollektiva storjakter och driva panikslagna hästar över ett stup. Möjligen har man dock i slutet av istiden börjat använda mera

skonsamma metoder och även tämja några infångade unghästar till lock- och riddjur. På detta kan fynd av abnorm nedslitning av tänder liknande nutida "krubbitare" bland tamhästar tyda.

När vid istidens slut skogsvegetationen återställdes i Väster och Norr av Eurasien blev den tempererade stäppzonen från slättlandet norr om Svarta havet intill Mongoliet i Öst vildhästens enda tillhåll. I detta klimatiskt mycket labila område kunde vid extrema fall av kyla eller torka en del hästar invasionsartat fly till grannområden. Inom omnämnda stäppområde hade två geografiska underarter av vildhäst utbildats tarpanen (*E. ferus gmelini*) i västra och mongoliska vildhästen (*E. f. przewalskii*) i nordöstra delen.

Tarpanen är sen slutet av 1800-talet utrotad, möjligen lever utanför beståndet i zooparker ännu en liten kvarleva av mongoliska vildhästen i Dsungariet.

Tidigaste fynd av tamhäst känner man från ca 4500 år tillbaka i kulturlager från Srednij Stog II-kulturen vid Dereivka i Ukraina. Utnyttjandet av hästens bär- och dragkraft samt snabbhet har haft revolutionerande följder i människosläktets historia. Det öppnade vägar till tidigare omöjliga kontakter mellan avlägsna civilisationer både av fredlig och krigisk art med politiska omvälvningar som följd.

Tamhästens spridning till Mellan- och Nordeuropa med deras oländiga skogslandskap med inströdda fläckar av åkerbygder torde i slutet av neolitikum ha startat med handelsmännens klövjehästar. För- och tidighistoriska hästar har varit tämligen småväxta djur (omkr 135 cm i mankhöjd, ned till 110 cm, sällan över 150 cm).

Genom målmedveten avel fick romarna fram en något större häst. Under äldre järnålder var västliga (keltiska) hästar något mindre än östliga (skytiska). Först under medeltid när brynjan byttes ut mot ridarnas tunga plåtpansar började man i Västeuropa målmedvetet selektivt avla stora ridhästar vars ättlingar är dagens kallblodsras.

Sverige: Huruvida vildhästar funnits i Syd-sverige under senistiden är oklart. Från bronsåldern är tamhästfynden vanliga. Mankhöjderna varierar i regel mellan den nutida norska fjordhästens och gotlandsrussets. Det sistnämnda kan anses vara en sista rest av den gamla inhemska hästrasen och icke en fristående öform.

Hjortdjur

För jägare i norra halvklottets skogar har hjortdjur (*Cervidae*) alltid varit viktigaste vilt. Ingen annan hjortart utom den till livet på den trädlösa tundran anpassade renen har blivit husdjur.

Tamren

Rangifer tarandus f. domestica. Renens särställning bland hjortdjur är uppenbarligen orsakad av denna arts höggradiga anpassning till de periglaciala hedarna framför landiskanten under nedisningsperioderna. Renen har en mot vinterkylan effektivt skyddande päls. Dess isolerande effekt är så stark att också renhonor för att inte drabbas av överhettning under sommaren måste ha hornen som värmeregulator. En ytterligare anpassning är ögontaggarnas asymmetriska ställning i hornkronan som ger renen ett effektivt redskap att skyffla bort snön från marklavarna – renens viktigaste födoämne. Denna särartade diet låter renen producera en imponerande mängd av biomassa, basföda för människor och en rad andra predatorer (varg, järv, lo och björn).

Renens stora betydelse för senistida människor framgår tydligt av deras konst där renen är ett dominerande motiv. Under varma mellanistider inklusive den vari vi nu lever har renen retirerat till den arktiska tundrazonen vilken arten också cirkumpolärt utnyttjar. På den nearktiska sidan är ofantliga vildrenshjordar fortfarande viltlevande, merparten av de eurasiatiska renarna har blivit husdjur.

Tamrenarnas skötsel påminner ännu starkt om domesticeringsprocessens tidiga faser. Med undantag av ett fåtal djur dres-

serade för specialuppgifter lever de övriga året runt tämligen fritt, själva sörjande för sin näring och förökning. En gång om året samlas dock hjorden i ett rengärde för ägarmärkning av årsungar samt utval av slaktdjur, starka rentjurar (sarvar) att genom kastrering förvandlas till renoxar (härkar) behövliga som dragare av pulkor och släddar, samt renkor (vajor) att utnyttjas för mjölkning. Förfarandet påminner mycket om de periodiska kontroller vilka inkafolket använde för sina viltlevande lamadjur. Troligen har nuvarande renskötsel utvecklats från drevjakter på vildrenar med hjälp av fångstgården och fångstgropar. Att närmare bestämma tid för jaktfångstens övergång till renskötsel är svårt.

Sverige: Vid den samiska renskötseln förefaller icke den relikta fjällrenpopulationen ha blivit domesticerad utan såväl tama reinar som renskötsel har tagits över från östligare renskötare. I analogi med liknande fall hos andra husdjur synes också här ha skett en attitydsändring gentemot det förutvarande viltet, i detta fall de lokala vildrenarna, vilka nu betraktades som konkurrenser på renbeten och utrotades.

Tamsvin

Sus scrofa f. domestica. Efter en lång tids dispyter har domesticeringsforskarna blivit eniga om tamsvinets härstamning från det vanliga vildsvinet. Det sistnämnda har en vidsträckt utbredning från Europa och Nordafrika i väst till Japan och Indonesien i Öst. Det har många underarter vilka kan ha bidragit till skillnader mellan tamsvinsraserna. I tam form (som sedan förvildats) har arten genom människan blivit förd till Nya Guinea, till ett flertal oceaniska öar, till Australien och Amerika.

Svindjur (*Suidae*) är tämligen värmefordrande och saknas norr om den varmtempererade lövskogszonen. Att vildsvinet är allätare synes göra arten speciellt tillgänglig för domesticering. Människoboplatser med särskilt rikligt avfall (från ekskrementer till avfall från matberedning, slakt och fiskrensning) torde alltid ha varit av stor loc-

kelse för vildsvinshjorder i omgivningarna. Å andra sidan torde svinhjorders närvaro ha bildat en lätt tillgänglig köttreserv för boplatsens invånare. Detta och vildsvinens renhållningsverksamhet torde ha välkomnats och återgäldats med skydd mot deras predatorer.

Dylika former av en ömsesidigt nyttig samvaro kan ha uppstått flerstädes och under olika tidsperioder. Symbiosen kan bli stärkt genom att enstaka ungdjur infångas och tämjas. Papuakvinnor lär ofta uppföda griskultingar tillsammans med eget barn vid bröstet. Med tiden kommer vildsvinen vid boplatserna att mer och mer vänja sig vid människor (och hundar) och efter några generationer bli en hjord av halvilda utgångssvin. Av dessa kan senare vid intensivare skötsel (inspärning i stior eller svingårdar) lätt bli tamformer med mera avancerade domesticeringstecken.

Tidiga tamsvin är ofta påfallande små "torvsvin" (typen *palustris* benämnd av domesticeringsforskningens Nestor L. Rütimeyer efter fynd från neolitiska "pålbyggnader" i Schweiz). Det är mycket sannolikt att "torvsvinens" mindre storlek är en följd av selektiv avel redan på ett tidigt stadium. Mindre individer är bekvämare att handskas med än stora vilka kan bli rätt farliga. På grund av svinets snabba förökning (könsmodnhet vid 10 månaders ålder, 8–14 kultingar i en kull) har mindre storlek mer för- än nackdelar.

För svin-skötselns spridning torde övertagning av redan domesticerade djur ha varit rationellare än att börja en ny domesticeringsprocess hos det lokala vildsvinsbeståndet. Man kan förutsätta, att en mycket tidig domesticering av vildsvin har förekommit i Kina, där svinodling tillsammans med ankodling och fiskodling brukar bilda huvudresursen för animaliskt protein. Tidigaste säkra fynd av tamsvin känner man hitintills från Kurdistan (Çayönü, Jarmo) och Grekland (Argissa Magula) från ca 8500 år tillbaka. Redan den klassiska tidens greker och romare har tillämpat kastrering (hos båda könen!) för att få fram högre gödningseffekt hos svinen.

Sverige Bland fynd från tidigt neolitikum påträffas rester av små svin, troligen i framskriden domesticeringsform övertagna från mellanneuropeiska äldre bondekulturer. Dylka fynd är senare sällsynta. I hushållsavfallet av mellanneolitisk gropkeramisk kultur på säljägares och fiskares boplatser är svinrester i regel av övergångsstorlek mellan vild och tam form (jämförda med recenta mått).

Samma bild möter man hos svinfynd från samtida och något senare boplatser på Gotland, där förekomst av spontant invandrade vildsvin kan ifrågasättas. Antagligen har man i dessa fall att göra med de ovan omtalade symbiosförhållandena mellan avfallsproducerande säljägare och av detta avfall tillockade lokala vildsvinshjordar, som får en tendens att bli halvilda utegångssvin. Till Gotland torde dessa primitiva tamsvin ha överförts från det svenska fastlandet.

Bland dessa svinfynd uppmärksammar man galtarnas stora underkäksbetar, delvis bearbetade till knivar och använda som smycken. Av arkeologer har dessa betar vanligen tillskrivits vildsvin. Emellertid kan utegångssvin bli gamla och även deras galtar utveckla betar av imponerande storlek. Liksom hos nutida papuaner kan dessa stora utegångssvin och deras betar ha varit en statussymbol och tecken på burgenhet.

Det förakt man numera ofta hyser mot tamsvinen kommer tidigast från medeltid. Att man i Sverige under senare del av neolitikum drivit svinskötsel med halvilda utegångssvin under förhållanden liknande vildsvinens, dvs icke norr om dessas klimatiskt betingade nordgräns, kan förklara varför dåtida tamsvinsrester saknas på de längs Bottenhavets västkust framskjutna boplatser, där rester av både stor- och småboskap blivit påträffade (Bjurselet).

Också under bronsåldern härrör tamsvinsfynden i Sverige från stora djur. En storleksminskning är däremot påtaglig bland järnåldersfynd. Troligen står detta i samband med behovet att under vintern hålla svinen i stall sedan klimatförsämringen inträtt. Minskningen av storlek kan så-

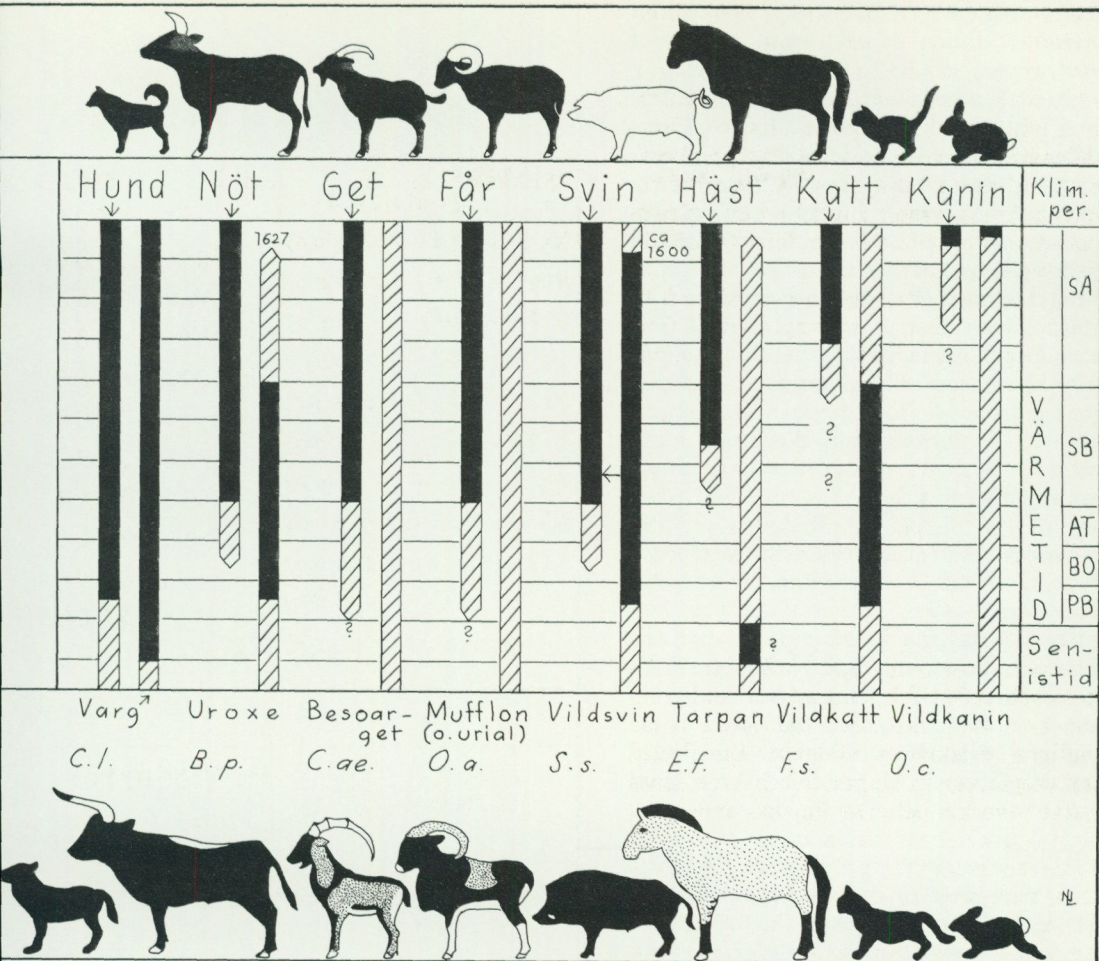
Domesticerad form:

Arkeol. per. (antalet år)	caBP	AD/BC
	0	2000
Nyare tid (500)	500	1500
Medeltid (450)	950	1050
X. järnålder (650)	1600	+400
Ä. järnålder (900)	2500	-500
Bronsålder (1300)	3800	1800
↓ (500)	4300	2300
Neolitikum (700)	5000	3000
Mesolitikum (3000)	8000	6000
(1000)	9000	7000
(1000)	10000	8000
Senpaleolitikum (4000+)	14000	12000

Vildart:

ledes bero på selektion från svinodlarnas sida i analogi med liknande fenomen hos "torvsvinet".

Då tamsvinen under största delen av året intill 1800-talets början mestadels tämligen fritt betat i ek- och bokskogarna ("ollon-svin") bibehöll de under dessa tider vildsvinets långtryniga form (typ "skogssvin", *silvestris*). Till skogssvinens kraniologiska likhet med vildsvinen bidrog säkerligen då och då inträffande sexualkontakt mellan tam och vild form. Från senmedeltid känner man fynd av övergångsformer.

Kronologiskt diagram över svenska husdjurs och deras vilda ursprungsarters förekomst i Sverige (svart) och utomlands (streckad).

Möjligen försvinner den inhemska stammen av vildsvin under 1600-talet snarare på grund av inkorporering i tambeståndet än genom direkt på dem utövad jakt. Sen 1800-talet är också skogssvinet bortrationaliserat och ersatt med utländska förädlade tamsvinsraser.

Tamkanin

Oryctolagus cuniculus f. *domestica*. Ursprungshem för Vildkaninen är Iberiska halvön där deras rikliga förekomst och feni-

ciska kolonisatörers skrala zoologiska kunskap (förväxling med klippgrävlingar, semitiskans *shephan*) givit Spanien dess nuvarande namn.

Det från romarna övertagna sättet att för jaktändamål hålla vildkaniner i stenomgärdade hargårdar, *leporarier*, har spritt arten inom det övriga Europa. Under medeltiden då kanindödandet i dylika inhägnader var ett omtyckt nöje för adelsdamer blev vildkaniner också utsatta på avlägsna öar och holmar. Till Danmark fördes på detta sätt vildkaniner redan under medeltiden. Den

mest kända och för den inhemska faunan ödesdigra faunaförfalskningen skedde i Australien.

Egentlig domesticering av kanin började först under tidig medeltid (600–1000) i franska kloster. Genom att odla kaniner på slutna klostergårdar skapade man sig för fastetid lovlig protein i form av nyfödda kaninungar, *lenticies*, vilka enligt dåtida zoologi icke än hade utvecklats till som fastemat förbjudna hårdjur. Sedan har tamkaninodling i Västra Europa mångenstädes blivit populär och i drift billig slaktdjursproduktion (köns mogen vid halvårsålder, 3–4 kullar per år med 4–10 ungar i varje kull). Numera är tamkaninen dessutom också pälsdjur, barnens lekkamrat och forskarnas experimentdjur.

Sverige: Omkring sista sekelskiftet infördes vildkaniner till Gotland och delar av södra och västra Sverige. Också tamkaninodling i landet går knappast längre tillbaka än till slutet av 1700-talet. Fynd av kaninrester i kulturskikt från medeltid är troligen en sekundär inblandning från sen tid (delvis möjligen beroende av kaniners vana att anlägga bohålor).

Tamkatt

Felis /silvestris/ libyca f. catus. Tamkatten har uppenbarligen uppstått ur vildkatter (av underarten *libyca* i Nordafrika), vilka av mängdförekomsten av parasitära smågnagare i Egyptens stora tempelbyggnader lockats dit och för sina sanitära insatser av prästerskapet redan före Nya Riket belönades först med omsorg och senare stor vördnad, som till gudinnan Bast eller Bubastis helgade djur. Kattmumier har från Fornegypten påträffats i stort antal. Över Palestina har hållning av tamkatter som exotiska modedjur (miniaturlejon) förts vidare till grannländerna. Tamkatten blev mycket populär i det klassiska Grekland och spriddes vidare över hela romarväldet, varifrån enstaka katter råkade föras till kringliggande barbarländer i form av exotiska "pet".

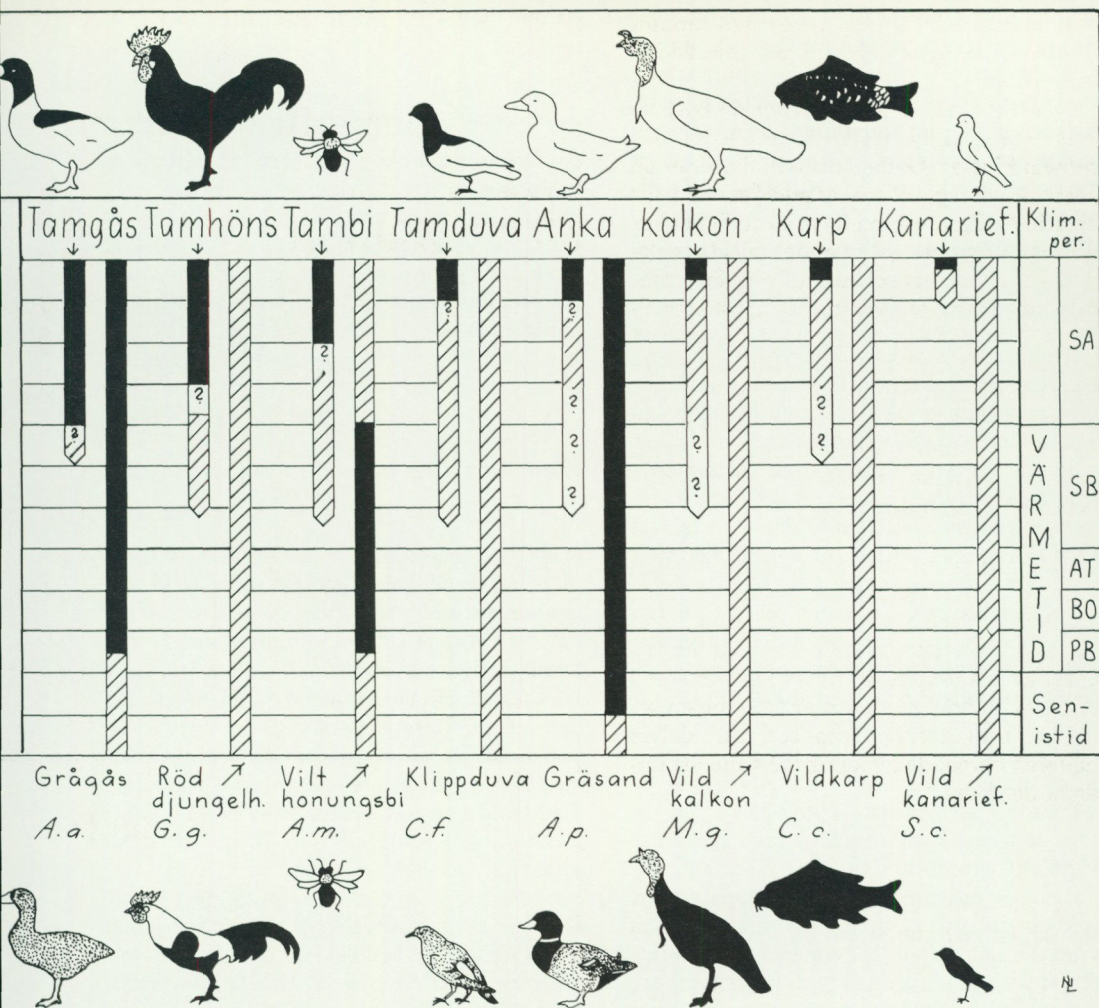
Under medeltiden förknippades katten

Domesticerad form:

Arkeol. per (antalet år)	ca BP	AD/BC
Nyare tid (500)	0	2000
Medeltid (450)	500	1500
	950	1050
Y. järnålder (650)	1600	+400
Ä. järnålder (900)	2500	-500
Bronsålder (1300)	3800	1800
↑ (500)	4300	2300
Neolitikum (700)	5000	3000
Mesolitikum (3000)	8000	6000
(1000)	9000	7000
(1000)	10000	8000
Senpaleolitikum (4000+)	14000	12000

Vildart:

på grund av sina nattliga sedvänjor ofta med mörkrets onda makter och led därför mycket av grym tortyr från allmänhetens sida. Under medeltiden torde dock katter varit av stor betydelse för bekämpning av parasitära smågnagare, icke minst av de pestspredande svartråttorna.

Kronologiskt diagram över svenska husdjurs och deras vilda ursprungsarters förekomst i Sverige (svart) och utomlands (streckad).

Sverige: Vildkattens europeiska nominatform levde och jagades i landets södra del under den efteristida värmeperioden (för ca 9500–2500 år sedan). Tidigaste tamkattfyndet kommer från folkvandringstidens Öland (för ca 1400 år sen). Vanliga blir tamkatter först under medeltiden. I sin funktion som bekämpare av råttor och möss var de säkert effektivare än under fornti-

den vid husen hållna "husormar"-snokar.

Vanligt fjäderfä

En för domesticeringspraktik mycket besvärande faktor är fåglarnas flygförmåga. Däggdjuren kunde spärras in i inhägnader, fåglarna fick man hålla i burar eller genom operativa ingrepp på vingar göras oflygga.

På lång sikt kom man till samma resultat genom selektiv avel. Det för fåglar onormala "fotarbetet" kan lämna traumatiska märken på överansträngda ledytor (tex på framsidan av lårbenshuvud hos oflygga andfåglar). Vid undersökning av benfynd kan dessa märken hjälpa till att skilja mellan rester från vilda och i fångenskap hållna fågelindivider.

Gåsskötsel

Att hålla dessa stora fåglar i fångenskap, föda upp deras ungar och göda de gamla för slakt och äggproduktion förefaller att vara den äldsta formen av fjäderfäskötsel. I Väst gällde det *tamgås*. (*Anser anser* f. *domestica*), i Kina *knölgås*, (*A. cygnoides* f. *domestica*). Vildformer till dem är den från Island och från östliga Nordatlanten och Östersjön till Svarta havets kuster häckande nominatformen av grågåsen, och den i Sibirien och norra Centralasien boende svangåsen.

Man har anledning antaga att gåsdomesticering i bägge fallen primärt uppstått i dessa arters övervintringsområden och knappast inom häckningsområdet genom en ev uppfödning av vilda gässlingar. I övervintringsområdena uppträder gäss i stora samlade flockar och är icke svåra att fånga i större mängd.

Troligen har Egypten och Mesopotamien varit de viktigaste domesticeringscentra för grågåsen och Kina för svangåsen. I avbildningar av gäss i forna Egypten ser man att gässen hållits både för gödning och äggläggning sen åtminstone Nya Riket. Det är mindre sannolikt att arten vid denna tid skulle ha häckat i Egypten.

Skötseln av tamgäss förefaller från Egypten (och Mesopotamien?) ha spritt sig till Europa redan under bronsåldern.

Sverige: Benfynd av stora gäss i hushållsavfall förekommer i landet sen bronsåldern. De är ofta starkt sönderslagna, varför exakt artbestämning är svår genomförbar. Antagligen kommer de flesta från i fångenskap hållna fåglar. Tidigaste morfologiska bevis därpå har man från äldre järnålder.

Säkert bevis för lokal domesticering saknas.

Tam anka

Anas platyrhynchos f. *domestica*. Vildform är den överallt vanliga gräsanden. Gammal ankodling i Kina har fört till utbildning av säregna raser – pekingankan och "indiska" löpänder. I Europa synes ankodlingen under järnåldern ha stått länge (intill högmiddeltiden?) på experimentstadiet. Ännu under Karolingertid uppfattades ankodling som lyxig hobbyverksamhet.

Exotiskt fjäderfä med global spridning

Tamkalkon

Meleagris gallopavo f. *domestica*. Vildformen bebor skogslandskapet från USA till det centrala Mexiko. Blev domesticerad inom mexikanska forncivilisationer. I tamform fördes kalkonen redan i början av 1500-talet till Spanien och strax därpå till det övriga Västeuropa, där den på grund av sitt dekorativa utseende och kulinariska egenskaper tidigt blev ett populärt fjäderfä. Tamkalkonen har sedan av engelska pionjärkolonister återförts för odling till Nordamerika. Odlas för slakt.

Sverige: Från hushållsavfall i Göteborg och Halmstad från 1600–1700 föreligger fynd efter en påfallande småväxt kalkon (ännu närstående till vildformen?)

Pärlehöns

Numida meleagris f. *domestica*. Vildformen finns numera i Afrikas tropiskt-subtropiska stäppområden söder om Sahara, västra Marocko och sydvästra Arabien. Arten var känd för klassiska greker och romare. Återupptäcktes på 1500-talet av portugiser och odlas numera i ringa omfattning i Västeuropa. Bör icke förväxlas med raser av miniatyrhöns också stundom kallade pärlhöns.

Tamhönsens äventyrliga historia

Tamhöns

Gallus gallus f. domestica. Vildformen är det röda djungelhönset från Indiens och Sydkinas tropiska skogsgläntor. Vildtuppens, hos flera tamraser bevarade, praktfulla fjäderskrud och häftiga revirstrider synes primärt ha tilltalat och eggat människans inneboende aggressivitet och vadhållningslusta mer än hönsens senare upptäckta nyttiga egenskaper. Primärdomesticering kan sökas i Indus-dalens eller Harappa-civilisationens ramar i nuvarande Pakistan för minst 4000 år sedan. Härifrån synes intresset för tuppffäktningar med vadhållning ha spritt sig åt öst till Indonesien, Kina och Japan, samt också åt nordväst till Mesopotamien, Iran och Egypten.

I Iran fick tuppen på grund av sitt gälla gryningsgalande symbolvärde som nattens onda makters bortjagare och ljusets väktare, en roll som den ännu i dag behållit som gyllene tupp på kyrktornens spiror. I den klassiska världen var tuppen värderad som hasardspelsobjekt, modexempel, orakel och offerdjur. Här började man dock uppskatta även hönans roll som äggproducent.

Hos romarna odlade man redan olika raser av tamhöns med skiftande funktion, liksom också i Kina (urhemmet för luvhöns mm). Redan före romarna hade kelter fört tamhöns till det transalpina Europa, troligen huvudsakligen för tuppffäktningsarskull. Från Danmark föreligger hönsfynd från Bornholm daterade till tiden ca 100 år f.Kr.

Sverige: Ett isolerat fynd föreligger från förromersk järnålder vid Malmö. Säkra hönsfynd börjar uppträda från folkvandringstiden. Under medeltid är fynd av tamhöns (småväxt typ) och hönsäggskal vanliga i hushållsavfall. Den gamla inhemska stammen av tamhöns har med undantag av ett litet restbestånd, som nyligen upptäckts i gränsområdet mellan Småland och Skåne, blivit bortrationaliserad genom införda främmande "ädelraser".

Insekter som husdjur

Tambiet

Apis mellifica f. domestica. Troligen förekom det vilda honungsbiet under den postglaciala värmetiden (för ca 9500–2500 år sen) icke endast omkring Medelhavet utan även i hela den varmtempererade lövskogszonen.

Avbildningar av bin och honungsceller finner man i tempelkomplexet från Catal Hüyük i Mindre Asien för ca 8000 år sedan. Honung och vax har varit viktiga för konsumtion och handel i Egypten sen minst 3000 år tillbaka. Hos tambin har man framavlat ett flertal olika raser.

Sverige: Troligen förekom vilda honungsbiet under värmetiden också här.

En blick tillbaka och en framåt

Syftet med denna översikt har varit ett försök att i stora drag skissera husdjursfaunas zoologiska utgångsmaterial, tillblivelse och historiska utveckling. Trots den moderna teknikens stora framsteg är denna gamla symbios mellan människan och husdjuren, som inleddes för 10 000 år sen på tröskeln mellan pleistocen- och holocentid, ännu inget avslutat kapitel i mänsklighetens historia.

Detta trots att nya ojämförligt överlägsna energikällor har anlitats i stället för ox och hästkraft, och att den kemiska industrins konstfibrer framgångsrikt konkurrerar med ull och hår.

Än är icke alla gamla husdjur färdiga att efter lång tids tjänst bli bortrationaliserade eller av nåd bevarade som levande museiföremål. Kött-, mjölk- och äggproduktion kan i överskådlig framtid icke ersättas med konstgjord mat, om också producenterna själva numera har blivit så pass mekaniserade i "djurfabriker" att metoderna i sin brist på respekt för det levande väckt anstöt och etisk fördömlelse.

Kategorin "nöjesdjur" (sällskapsdjur som hundar och katter, bur- och prydnadsfåglar, akvariefiskar) visar tendens att växa i

en takt som inger oro beträffande deras och människors försörjning, när man vet att en stor del av mänskligheten själv står på eller under gränsen till svält. Av farnpälssdjur

och odlade matfiskar framställs ständigt nya husdjursformer, av laboratoriedjur liksom. Även här har man stora etiska problem med utvecklingen.

From wild animals to livestock

The author defines domestic livestock as "self-reproducing stocks of animals which, as a result of several generations' human influence, have acquired hereditary differences from the normal variation of their original forms living at liberty". The process of domestication is characterised in general terms and with reference to different livestock species. The development of the domesticated fauna in Sweden is briefly summarised.

The earliest finds of dog date from the end of the Preboreal climatic period (c. 9000 B.P.). Mesolithic dogs are fairly large spitzdogs resembling recent gradogs but with heavier jaws. From the Neolithic onwards, smaller spitzdogs of the *palustris* (turbary dog) type appeared. Sheepdogs of the *matris optima* type are not uncommon in the Iron Age. Many different types of dog appear during the Viking Era and Middle Ages. They include greyhound-like breeds and small dogs with crooked legs. The now extinct southern Swedish Dalbo hound of the *luparius* type was probably taken by the Vikings on their voyages eastwards.

The small bovine species—domesticated goat and sheep—were introduced during the early Neolithic. The old Swedish goat population was of the *hircus* type. The sheep in western Sweden were Mufflon descendants, both sexes in this breed being horned, while other stocks had partly hornless ewes, suggesting that domesticated sheep were introduced by different routes and at different times.

The wild aurochs existed in the southern part of the country during the post-glacial thermal period but does not appear to have been domesticated. Small, horned beef cattle were introduced during the earliest Neolithic. This breed died out at the beginning of the present century. Two types of hornless cattle are still to be found in areas of heavy snowfall with long stabling periods. The northern Swedish mountain race is closely related to Eastern European hornless stocks and may have been introduced by Finnish immigrants in about the sixteenth century. The red hornless cattle may have evolved at an early

stage from the southern horned breed.

Finds of wild horses from the late Ice Age in the south of Sweden need to have their dating verified by more modern methods. Finds of domesticated horse are common from the Bronze Age, and a few specimens may date from the close of the Neolithic. The residual population of native small domesticated horses survives on the island of Gotland as free-ranging horses ("Russ").

The domesticated reindeer of the Saami (Lapps) were probably taken over from reindeer herders further east and are hardly likely to represent any local domestication (of the mountain reindeer).

Domesticated pigs were introduced during the early Neolithic in an advanced domesticated form which was small in size and probably of the Turbary swine (*palustris*) type. From the Middle Neolithic down to the Bronze Age, domesticated pigs are large in size and resemble the wild boar. During the Middle Neolithic, wild boar probably tended to frequent the settlements of the seal hunters of the Pitted Ware culture, eventually becoming free-ranging pigs which people took with them to the isolated Baltic island of Gotland.

With the climatic deterioration of the Iron Age, domesticated pigs grew smaller (due to winter stabling?) but, due to their free-ranging life in oak and beechwoods during the summer season, retained the habitat of the miniature wild boar (forest pig type). This type of pig disappears in the beginning of the nineteenth century.

The European sub-species of wild cat lived in Sweden during the post-glacial thermal period. Finds of domesticated cat begin with the migratory period of the Iron Age.

Geese may possibly have been domesticated since the Bronze Age, ducks since the Middle Ages. There is an isolated find of domesticated chicken from the pre-Roman Iron Age. There are sure finds from the Great Migrations onwards. The old breed of small domesticated chicken now seems to be extinct, with the possible exception of a small residual population.